

11^ο Συνέδριο «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία»
Αθήνα, 9-11 Νοεμβρίου 2017
(<http://www.eleto.gr/gr/Conference11.html>)

Σάββατο, 11 Νοεμβρίου 2017, 16:50–19:00

Ανοικτή συζήτηση:

Γλώσσα και ορολογία στη λογοτεχνία

(Γλωσσικά και ορολογικά ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι συγγραφείς και οι μεταφραστές όταν καταπιάνονται με αντικείμενα ειδικών θεματικών πεδίων)

«Κόμπτοι και λόγων ευμορφία»: η γλώσσα της λογοτεχνίας από την πλευρά μιας αναγνώστριας

Κατερίνα Τοράκη
(toraki@tee.gr, <http://www.toraki.gr>)

«Από τα μυριάδες μυστικά σήματα, που μ' αυτά είναι διάσπαρτος ο κόσμος και που αποτελούν άλλες τόσες συλλαβές μιας άγνωστης γλώσσας, να συνθέσεις λέξεις και από τις λέξεις φράσεις που η αποκρυπτογράφησή τους να σε φέρνει πιο κοντά στην βαθύτερη αλήθεια», είπε ο Οδυσσεύς Ελύτης στην ομιλία του κατά την απονομή του βραβείου Νόμπελ στις 8 Δεκεμβρίου 1979, και νομίζω αυτές οι λέξεις ορίζουν και τη σχέση λογοτεχνίας και γλώσσας. Η γλώσσα, οι αρετές, η ομορφιά και το ήθος της, είναι οι έννοιες που διατρέχουν όλη την ομιλία αλλά και όλο το έργο του Έλληνα ποιητή, εξάλλου «μονάχη έγνοια η γλώσσα μου» τραγούδησε στο Άξιον Εστί.

Το θέμα μας, λοιπόν, είναι η σχέση γλώσσας και λογοτεχνίας. Θα ήθελα, ξεκινώντας, να αιτιολογήσω το πρώτο μέρος του τίτλου της παρουσίασής μου, «**Κόμπτοι και λόγων ευμορφία**». Η φράση προέρχεται από τον Κύκλωπα του Ευριπίδη (στ. 317), όπου ο Πολύφημος ομολογεί στον Οδυσσέα ότι προτιμά τις υλικές απολαύσεις αντί για ... λόγια του αέρα, λέγοντας «*ὁ πλοῦτος, ἀνθρωπίσκε, τὸς σοφοῖς θεός, / τὰ δ' ἄλλα κόμπτοι καὶ λόγων εὐμορφία*»,¹ Οι φιλόλογοι μπορεί να βρουν και βαθύτερο νόημα στους στίχους αυτούς, μπορεί ο Ευριπίδης να ήθελε να τονίσει τη δύναμη των λέξεων με τα λόγια που βάζει στο στόμα του Κύκλωπα.² Η δική μου συνάντηση με τη συγκεκριμένη φράση έγινε στον Κωστή Παλαμά και συγκεκριμένα σε πρόσφατη έκδοση με τίτλο «*Κωστής Παλαμάς: σημειώματα στο περιθώριο*» (Στιγμή, 2017), όπου περιέχονται σημειώματα που έγραφε ο ποιητής στα περιθώρια των βιβλίων που διάβαζε, καθώς και «*σιγοκουβεντούλες με τον εαυτό του*», όπως λέει ο ίδιος. Σε ένα τέτοιο σημείωμα, αρ. 123 στο βιβλίο, που έχει ως θέμα την ουσιαστική αντιμετώπιση της δημοτικής γλώσσας και του δημοτικισμού, γράφει ο Παλαμάς:

«*Δημοτική γλώσσα και δημοτικισμός έξω από τους ανθρώπους του λόγου που τη μεταχειρίζονται γράφοντάς την δειλά, τολμηρά, σοφά, κομπογιαννίτικα, μισά, ακέρια, όλοι, με την αξιολίμητη πρόθεση να κάμουν έργο ομορφιάς ή έργο κοινωνικής ωφέλειας ή και τα δύο μαζί [...] δεν υπάρχουν, αέρας φρέσκος είναι.*»

Και καταλήγει το σημείωμά του:

«*Δοξολογίες από τη μια μεριά για τη δημοτική γλώσσα κι αναθέματα από την άλλη μεριά, δεν ξέρω ποιων μαλλιαρισμών και ποιων ψυχαρισμών, τι νόημα έχουν δεν καταλαβαίνω. Κόμπτοι και λόγων ευμορφία, θα έκραζε ο αρχαίος εκείνος μαλλιαρός, ο Ευριπίδης.*»

¹ Στο Διαδίκτυο υπάρχουν τόσο το κείμενο στο πρωτότυπο (Βικιθήκη), καθώς και διάφορες αγγλικές μεταφράσεις, όπου κανείς μπορεί να δει τις διαφοροποιήσεις και τις διαφορετικές ματιές των μεταφραστών. Η λέξη «κόμπτος» σημαίνει κομπασμός, αλαζονεία, έπαρση, αλλά και μεγαλαυχία, φλυαρία, έτσι το βρήκα να μεταφράζεται ως prating, boasts ή vaunts ή απλά fat words (παχιά λόγια). Για τη φράση αυτή, βρήκα τις παρακάτω μεταφράσεις στην αγγλική:

- «*Little man, the wise regard wealth as the god to worship; all else is just prating and fine-sounding sentiments.*» (σε έκδοση του David Kovacs,) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0094%3Acard%3D316>.
- «*Wealth, manikin, is the god for the wise; all else is mere vaunting and fine words.*» (μετάφραση από E. P. Coleridge). <http://classics.mit.edu/Euripides/cyclops.html>.
- «*Eye, little man! Wise men believe in one god and one god only: Wealth! Everything else is just words; fat words, lovely words but that's all.*» (σε μετάφραση του Γιώργου Θεοδωρίδη, 2008). <http://www.poetryintranslation.com/PITBR/Greek/Cyclops.htm>.

² <http://aristologos.net/index.php/2016/07/01/literary-criticism-euripides-cyclops/>.

Στην προσπάθεια να συμμαζέψω τις λέξεις μου πιο κοντά στον υπότιτλο της παρουσίασης, **«η γλώσσα της λογοτεχνίας από την πλευρά μιας αναγνώστριας»**, επέλεξα να αναφερθώ επιγραμματικά σε μερικά ζητήματα που μπορεί να προβληματίζουν τους αναγνώστες και για τα οποία οι συγγραφείς συνομιλητές θα μπορούσαν ίσως να εκφράσουν κάποιες σκέψεις τους.

Στην Ορολογία, αλλά και στα άλλα επιστημονικά πεδία λέμε πως η γλώσσα είναι **μέσον** επικοινωνίας³, όμως ο ποιητής μας διορθώνει όμορφα, υποδεικνύοντας ότι η γλώσσα **«συμβαίνει ν' αποτελεί και εργαλείο μαγείας και φορέα ηθικών αξιών»**.⁴ Η γλώσσα έτσι κι αλλιώς δεν είναι ένα ουδέτερο μέσον επικοινωνίας, αλλά έχει πολιτισμικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά, ενώ διαμορφώνεται από κοινωνικές, πολιτικές και άλλες καταστάσεις, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Τι είναι η γλώσσα και οι λέξεις για τους λογοτέχνες; Και πολύ περισσότερο ίσως για τους ποιητές;

«Δοκίμασα λέξεις ανεκτίμητες», είπε ο ποιητής Κώστας Πασβάντης.⁵

«Ανθρωπος, δέντρο μεστό εικόνων, μες στις / λέξεις που είναι άνθη που είναι καρποί που είναι πράξεις», **είπε** ο Οκτάβιο Πας.⁶

«Η ζωή είναι γλώσσα και λέξεις», λέει ο Βασίλης Αλεξάκης στο **«Οι ξένες λέξεις»**.⁷

Τι θα πει **λογοτεχνικότητα** και πώς η γλώσσα επηρεάζει ή και καθορίζει τη λογοτεχνική ποιότητα ή την ποιοτική λογοτεχνικότητα ενός κειμένου;

«Η όποια λογοτεχνικότητα του κειμένου μόνο μέσω της γλώσσας θα μπορούσε να υποστηριχθεί», λέει η Μάρω Δούκα για να υποστηρίξει τον τρόπο που δίνει τη μυθοπλασία στα έργα της δίνοντας και το στίγμα της διάκρισης των χρήσεων της γλώσσας για τη συγγραφή ενός απλού και ενός λογοτεχνικού κειμένου.⁸ Η λογοτεχνικότητα, λοιπόν, ορίζεται και υποστηρίζεται από τη γλώσσα; Να ένα ερώτημα για συζήτηση. Από την άλλη, ορμώμενη από τον όμορφο στίχο του Ανδρέα Εμπειρικού **«πάρε τη λέξη μου, δώσε μου το χέρι σου»**, ακόμη κι αν ο ποιητής τον απηύθυνε σε συγκεκριμένη γυναίκα, μπορούμε να πούμε ότι οι λογοτέχνες μας χαρίζουν τις λέξεις τους για να απολαύσουμε το έργο τους· για να δημιουργήσουν όμως αυτό το έργο χρειάζονται να αφουγκράζονται τον παλμό του έξω από αυτούς κόσμου, να συνομιλούν με τον κόσμο, με την εποχή και την ιστορία του.

Διάβασα σε μια πρόσφατη ανάρτηση ενός ιστολογίου: **«το βιβλίο στο πρωτότυπο είναι πολύ καλογραμμένο, με γλώσσα και ροή που σπάνια συναντάς στην επιστημονική φαντασία. Είναι κρίμα λοιπόν που τόσο το αδικεί η ελληνική εκδοχή του και στερεί τη λογοτεχνική απόλαυση»**. Η **λογοτεχνική απόλαυση** ή η απόλαυση του λογοτεχνικού κειμένου, λοιπόν, είναι μια έννοια απαραίτητη για τους αναγνώστες, με τη γλώσσα να παίζει τον καθοριστικό ρόλο στην αποδοχή καταρχάς του έργου ως αναγνώσματος, συχνά ανεξάρτητα και από την αποδοχή ή όχι του περιεχομένου του. Κι εδώ προκύπτει ένα ερώτημα αν αυτό μπορεί να συμβαίνει, αν δηλαδή μπορούν να διαφοροποιούνται στο λογοτεχνικό ανάγνωσμα η γλώσσα (ύφος κτλ.) από το περιεχόμενο.

Ως αναγνώστρια, έρχομαι σ' επαφή, κατανοώ, θαυμάζω, απολαμβάνω, αντιδρώ για ένα έργο μέσα από τη γλώσσα στην οποία το διαβάζω. Αν πρόκειται για έργο στη μητρική γλώσσα, ισχύουν τα παραπάνω, γνωρίζομαι δηλαδή απευθείας και κατά κάποιο τρόπο επικοινωνώ με τον ή τη συγγραφέα που γράφει στη γλώσσα μου. Τι γίνεται όμως στα **μεταφρασμένα**; Σε αυτά, οπωσδήποτε βλέπω τη δομή, την πλοκή, την ιστορία του έργου· τη γλώσσα όμως; Εδώ, μεσολαβεί ο μεταφραστής ή η μεταφράστρια, και επομένως ο ρόλος της ίδιας της γλώσσας – γλώσσας-πηγής και γλώσσας-στόχου – είναι καθοριστικός ώστε να μπορεί να μεταφέρεται η αλήθεια του πρωτότυπου έργου, αλλά και η μαγεία του, η μαγεία που μπορεί να κρύβεται πίσω από λέξεις και πίσω από νοήματα.⁹

³ Στην Ορολογία αναφερόμαστε κυρίως στην ειδική γλώσσα (γλώσσα για ειδικούς σκοπούς), η οποία ορίζεται ως «γλώσσα που χρησιμοποιείται σε ένα θεματικό πεδίο και χαρακτηρίζεται από τη χρήση ειδικών γλωσσικών μέσων έκφρασης» (ΕΛΟΤ 561.1:2006). Αλλά και στα άλλα επιστημονικά πεδία, η γλώσσα αντιμετωπίζεται ως όργανο (λόγου, ομιλίας), σύστημα (επικοινωνίας), τρόπος (έκφρασης), μέσο (συνεννόησης). Οπωσδήποτε, βέβαια, και με τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι φορέας εννοιών (αξιών κτλ.).

⁴ Οδυσσέας Ελύτης, στην ομιλία του κατά την απονομή του Βραβείου Νόμπελ.

⁵ Κώστας Πασβάντης, *Μελαγχολία του ποιητή*

(<https://thepoetsiloved.wordpress.com/2017/06/07/kostas-pasvantis/>).

⁶ Octavio Paz, *Ύμνος εν μέσω ερειπίων*, μτφρ. Γ. Κεντρωτής (<http://www.poein.gr/archives/16918>).

⁷ https://katerinatoraki.blogspot.gr/2017/06/blog-post_24.html.

⁸ <http://www.hitandrun.gr/maro-douka-milai-gia-ela-na-poume-psemata/>

⁹ Για τη στη γλώσσα και πώς αυτή μεταφέρει, αν μεταφέρει, όχι μόνο το γράμμα αλλά και το πνεύμα της ποίησης όταν μεταφράζεται αναφέρεται ο Λορεντζάτος προλογίζοντας την Ανθολογία του Άγγελου Σικελιανού (Ίκαρος, 1998· είχα γράψει εδώ: https://katerinatoraki.blogspot.gr/2017/06/blog-post_19.html). Για τη μετάφραση της ποίησης υπάρχει μια διαρκής συζήτηση.

Σχετικό ζήτημα και ζητούμενο είναι η **ποιότητα** της μετάφρασης, πράγμα που σχετίζεται με την απόλαυση του ίδιου του κειμένου (μεταφράσματος), αλλά και με την πιστότητα, την ακρίβεια, την ορθότητα και άλλων χαρακτηριστικών του μεταφράσματος ως προς το πρωτότυπο (για τα οποία, βέβαια, δεν είμαι αρμόδια να μιλήσω όταν η μετάφραση αφορά λογοτεχνικό έργο). Εδώ όμως μπορεί συχνά να απαιτείται ειδική προσπάθεια από τους μεταφραστές, ώστε να αποδίδεται σωστά το έργο. Σε βιβλίο μεταφρασμένο από τα γερμανικά, υπάρχει αναφορά σε «*ορυχείο εξόρυξης χάλυβα*», πράγμα που είναι λάθος, αφού ο χάλυβας δεν εξορύσσεται σε ορυχείο, όπου εξορύσσονται τα μεταλλεύματα σιδήρου, αλλά είναι κράμα σιδήρου με άλλα μέταλλα και παράγεται στην υψικάμινο. Δεν ξέρω πώς είναι διατυπωμένο στην πρωτότυπη γλώσσα, αλλά προφανώς η μεταφράστρια δεν γνώριζε το θέμα (θα έλεγα ότι αν το λάθος ξεκινούσε από το πρωτότυπο και η μεταφράστρια γνώριζε πως ήταν λάθος, θα διόρθωνε το κείμενο, παραθέτοντας, ίσως, και μια υποσημείωση με τη σχετική πληροφορία).

Η Γερμανίδα συγγραφέας Χέρτα Μίλερ έχει πει ότι δυσκολεύεται να εμπιστευτεί τις μεταφράσεις γιατί σε κάθε γλώσσα υπάρχουν διαφορετικά μάτια πίσω από τις λέξεις. Η αλήθεια είναι ότι δυσκολεύομαι να αποδεχτώ την άποψή της, γιατί αυτό θα στένευε πολύ τον κόσμο μου...

Ένα άλλο θέμα είναι η **χρήση ξενόγλωσσων** λέξεων ή φράσεων. Συχνά χρησιμοποιούνται μέσα στο λογοτεχνικό κείμενο λέξεις ή φράσεις από άλλη γλώσσα χωρίς να μεταφράζονται. Ο συγγραφέας ή ο μεταφραστής θα μπορούσε να προβλέψει ότι ο αναγνώστης μπορεί και να μην καταλαβαίνει στην άλλη γλώσσα, ακόμη και αν είναι η αγγλική, και επομένως μια υποσημείωση θα βοηθούσε στην ανάγνωση.

Άλλη περίπτωση είναι η χρήση ελληνοποιημένων ξενόγλωσσων τύπων μέσα στο κείμενο (πεζό ή ποίημα): προκύπτει ένας προβληματισμός αν οι τύποι αυτοί συνιστώνται, αν γίνονται αποδεκτοί και αν συμβάλλουν ή όχι στην αισθητική του κειμένου. Δίνω, για παράδειγμα, το ποίημα Το ασανσέρ του ποιητή Γιώργη Μανουσάκη:

*Η ποίηση είν' ένα ασανσέρ.
Λίγους χωρεί.
Εκείνοι που είν' απ' έξω
Χτυπούν αδιάκοπα τις πόρτες
Πιέζουνε κουμπιά.
Οι μέσα αρνούνται
να σταματήσουν.
Φοβούνται μήπως
μια νέα είσοδος
σημάνει τη δική τους έξοδο,
απ' τ' ασανσέρ.*

Βέβαια, ο ίδιος μιλά για τη χρήση της γλώσσας και καταγγέλλει την κακοποίησή της από τους «επαγγελματίες της γραφής» ή από «στόματα που οξειδώνουν τις άγιες λέξεις».¹⁰ Έτσι στο ποίημα Λέξεις I (1969) λέει:

*Βουλώστε με χώμα
τα στόματα που οξειδώνουνε
τις άγιες λέξεις.
Τούτες τις λέξεις τις πίστεψα.
Μ' αυτές εζύμωσα το ψωμί μου
ύφανα το χιτώννα μου
μ' αυτές θεμέλιωσα την καλύβα μου
στην ακμή της αβύσσου.
Αν φέγγουν στο σκοτάδι
είναι γιατί πυραχτωθήκαν
απ' τους πόθους μου.
Γ' αυτούς δεν είναι παρά μια μονάδα
γι' αναισχυντη κερδοσκοπία.*

Πρόσφατα δημοσιεύτηκε συνέντευξη του Ρωσοαμερικανού ποιητή Eugene Ostashevsky, όπου, όντας ο ίδιος δίγλωσσος, σημειώνει ότι διαφορετικές γλώσσες είναι διαφορετικοί κόσμοι και ότι, ακόμη και αν υπάρχουν π.χ. εύκολα λεκτικά ισοδύναμα, μπορεί να περιλαμβάνουν κάτι το πολιτισμικά πολύ ειδικό ώστε να αλλοιώνονται τα μεταφρασμένα στην άλλη γλώσσα μέρη. (Ολόκληρη η συνέντευξη εδώ: <https://www.psychologytoday.com/blog/life-bilingual/201710/is-poetry-translatable>.)

¹⁰ Μαρκομιχαλάκη, Τ. Ο Γιώργης Μανουσάκης μιλά για την ποίηση, τους ποιητές και τη γλώσσα, *Παλίμψηστον*, φθινόπωρο 2011, τεύχος 27, σελ. 61-77.

Ενώ στο Λέξεις II (1977) λέει:

*Οι λέξεις οι άγιες έχουν καταντήσει
Σα βότσαλα θαμπά και λεία
Από τη χρήση ανίδεων τσαρλατάνων.
Τις λες, τις γράφεις – μένουν αδρανείς
Δεν αντιδρούνε.*

Πρέπει

*να τις ανακαλέσεις απ' το στόμα
γέρων παππούδων πεθαμένων
τραχιές, τσουγκράτες, όπως τις θυμάσαι,
να τους χαρίσεις αίμα απ' την καρδιά σου
για να σπιθίσουν πάλι στ' άγγιγμα
σαν τσακμακόπετρες, να ιριδίσουν
καθώς θα τις διαπερνά το φως.*

Και τελικά, τι είναι αυτό που αναζητώ διαβάζοντας λογοτεχνία; Αναζητώ την εύκολη αφήγηση, την εύκολη ροή της ιστορίας; Και πού είναι η γλώσσα και οι λέξεις; Τι αποζητώ από τη γλώσσα; Η Μάρω Δούκα, πάλι, όταν μιλά για τον Καραγάτση, «έναν μυθιστοριογράφο που έμελλε να θαυμάσω απεριόριστα χωρίς ποτέ να θελήσω να «οικειοποιηθώ», λέει, περιγράφει τη γλώσσα του με τα παρακάτω λόγια: «προκλητικά έως και «πεζολογικά» περιγραφική η δημοτική του αφηγητή-συγγραφέα αλλά και πυκνή και λιτή, άλλοτε πάλι ψυχρή και άλλοτε σαν αδιάφορη, απογυμνωμένη από περίτεχνα καλολογικά στοιχεία, διεκπεραιωτική, ένας γραπτός λόγος στρωτός, λόγος χρονογραφήματος σε εφημερίδα, ενσωματωμένος χωρίς εξάρσεις και χωρίς φιλοδοξίες στην προφορική, καθημερινή ομιλία».¹¹

Περίτεχνα **καλολογικά στοιχεία** θα βρούμε όμως στον Καζαντζάκη, ο οποίος σε όλα του τα έργα, αλλά και πολύ περισσότερο στους 33.333 στίχους της δικής του Οδύσσειας, χρησιμοποιεί μια ιδιαίτερη έως και εξεζητημένη γλώσσα, πλήθος ιδιωτισμών, κυρίως από την κρητική διάλεκτο, αλλά και νέων λέξεων που ο ίδιος κατασκεύασε. Αυτός ο ιδιαίτερος πλούτος οδήγησε μάλιστα τον Παντελή Πρεβελάκη να συντάξει σχετικό γλωσσάρι, αλλά και να εκπονηθούν σχετικές μελέτες: εξάλλου, ο Νίκος Μαθιουδάκης αναφέρει ότι ο Καζαντζάκης «αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα ενός διανοητή συγγραφέα που αναζητούσε συνεχώς την καταλληλότερη εκφραστικά και την πιο δυσεύρετη λέξη για να αποδώσει με ακρίβεια και σαφήνεια την ποιητική του ιδέα».¹²

Και λέει ο Καζαντζάκης στην Οδύσσεια:

Γοργοδρασκέλου μαύρο φάραγγα κι αγριμοκυνηγούσαν

.....

*Θαμπώθηκαν στον ίσκιο οι δούλοι του, και φλογαντηλάρησαν¹³
τα καπνισμένα μεσοδόκαρα του πατρικού σπιτιού του.*

.....

*Μα τότε, μπρούμυτα ως αρπάζονταν ο Χάλικας στην πλώρα,
ξεχώρισε μες στο αφροπέλαγο γαλάζο κορφοβούνι
γυαλιστερό, στο θαλασσόφρυδο ν' ανεβοκατεβαίνει.*

Άλλο θέμα είναι η δυσκολία της γλώσσας του ποιητή ή του πεζογράφου.¹⁴ Εδώ, μπορεί να οφείλεται στα γλωσσικά στοιχεία, ακόμη και στα καλολογικά που ήδη αναφέραμε, αλλά κυρίως στα ιδιωμιακά στοιχεία ή τα

¹¹ Δούκα, Μ. Ένας αντι-σχολικός συγγραφέας. *Νέα Εστία*, Δεκ. 2000, τόμ. 148, τεύχ. 1729 (αναδημοσίευση στο <https://dimartblog.com/2014/06/23/>).

¹² Μαθιουδάκης, Ν. Ποιητικοί νεολογισμοί στην 'Οδύσσεια' του Νίκου Καζαντζάκη: χιλιάδες αθησαύριστες λέξεις αναζητούν την ταυτότητά τους. Στο: Ζ. Gavrilidou, Α. Efthymiou, Ε. Thomadaki & Ρ. Kambakis-Vougiouklis (eds), 2012, *Selected papers of the 10th ICGL*, pp. 905-918. Komotini/Greece: Democritus University of Thrace. <http://www.icgl.gr/files/greek/87-mathioudakis-905-918.pdf>.

¹³ Για το φλογαντηλάρησαν, ο Θεοχάρης Μαρινάκης γράφει: *ρήμα σύνθετο, αντανακλώ, αντιφέγγω*, χωρίς άλλες πληροφορίες («Με πωξίδα ένα γλωσσάρι: το Γλωσσάριο Παντελή Πρεβελάκη για την Οδύσσεια του Νίκου Καζαντζάκη. Ραψωδίες Α-Κ.», <https://elocus.lib.uoc.gr/dlib/e/0/a/attached-metadata-dlib-2004marinaki/2004marinaki.pdf>), ενώ στο Γλωσσικό ιδίωμα της Δυτικής Κρήτης του Ξανθινάκη βρίσκω το ανηλιαρίζω: είμαι απέναντι στον ήλιο (όπως ανηλιά).

¹⁴ Θα μπορούσα π.χ. να παραπέμψω στον στίχο του Άγγελου Σικελιανού «Εδώ φωλιάζει δύναμη κρυμμένη, Θεού βλησίδι», όπου η λέξη βλησίδι χρειάζεται ορισμό, όπως και γίνεται (βλ.και σημ.7).

στοιχεία ειδικής γλώσσας (ως προς το θεματικό πεδίο, που μπορεί να χρησιμοποιεί ο λογοτέχνης). Περίπτωση σύγχρονων έργων που χρησιμοποιούν ιδιωματική γλώσσα είναι π.χ. τα έργα του Σωτήρη Δημητρίου, ο οποίος χρησιμοποιεί το ηπειρωτικό ιδίωμα. Κι ενώ σε αυτές τις περιπτώσεις, ο συγγραφέας είναι συνήθως και γνώστης της ιδιωματικής γλώσσας που χρησιμοποιεί, μπορεί να μη συμβαίνει το ίδιο εάν καταπιάνονται με ένα ειδικό θέμα και χρησιμοποιούν ειδική γλώσσα: εκεί δυσκολία δεν υπάρχει μόνο για τους αναγνώστες, αλλά και για τους ίδιους τους συγγραφείς και τους μεταφραστές. Τέτοια έργα είναι, ενδεικτικά, π.χ. το Σουέλ της Ιωάννας Καρυστιάνη που είναι γεμάτο ναυτική ορολογία (όπως και του Καββαδία, φυσικά), τα έργα του Τεύκρου Μιχαηλίδη ως συγγραφέα και ως μεταφραστή (όντας μαθηματικός ο ίδιος)¹⁵, έργα του Ίαν Μακ Γιούαν όπως «το Σάββατο» (όπου το έργο απαιτεί αναφορά σε ιατρικά θέματα) κ.ά. Συχνά τα έργα αυτά περιέχουν γλωσσάριο, όπως είναι το «Γκιακ» του Δημοσθένη Παπαμάρκου που γράφει μέρος των κειμένων στα αρβανίτικα, το «Δραπέτις» της Βικτωρίας Θεοδώρου, το «Σουέλ» της Καρυστιάνη, η «Ανθολογία» του Σικελιανού και αρκετά άλλα.¹⁶

Το **ύφος** στη λογοτεχνία είναι ένα θεωρητικό ζήτημα που απασχολεί τους μελετητές της γλώσσας, φιλόλογους και μεταφραστές.¹⁷ Όμως, οι «απλοί» αναγνώστες πώς προσλαμβάνουμε το αποτέλεσμα και πώς το αποδεχόμαστε ή το αποβάλλουμε; Μπορούμε να παραθέσουμε μια σειρά παραγόντων και να προβληματιστούμε αν και σε ποιο βαθμό επηρεάζουν την πρόσληψη του λογοτεχνικού έργου στοιχεία όπως είναι η ηλικία, το φύλο, το επίπεδο (τυπικής) εκπαίδευσης (σκόπιμα δεν λέω μόρφωσης όπως συνηθίζεται), η κοινωνική κατάσταση (ή «θέση»);, η οικονομική κατάσταση («επιφάνεια»);, το βιοτικό επίπεδο, ο τόπος (καταγωγής ή και διαμονής);, η γλώσσα (εθνικής εμβέλειας ή ιδιωματική), ο πολιτικός ή/και ιδεολογικός προσανατολισμός, η ικανότητα αντίληψης και πρόσληψης (που πάλι εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων όπως οι προηγούμενοι), κ.ά.

Άλλο θέμα είναι η **μεταφορά εμπειριών**. Πολύ όμορφα το θέτει η Πόλυ Χατζημανωλάκη όταν με αφορμή το βιβλίο “The living mountain” της Σκωτσέζας ποιήτριας Ναν Σέφερντ, γράφει ότι «η εμπειρία του βουνού οδηγεί τη γλώσσα σε άλλα όρια που συνδέονται με αυτά τα ξεχωριστά που νιώθουν οι ορειβάτες, αυτοί που μοχθούν, που τους καίει ο ήλιος το πρόσωπο, που βγάζουν φουσκάλες και αντέχουν τον πόνο, που τους κόβεται η αναπνοή...». Και παραπέμπει στους δικούς μας λογοτέχνες, στο Λιθοξόο του Μιχάλη Πρατικάκη με αναφορά στη Χρυσή ή Γαϊδουρονήσι νότια της Ιεράπετρας ή στην εμπειρία με τον αετό του Λουκά Κούσουλα στον Παρνασσό ή στις μακρές πεζοπορίες του Παπαδιαμάντη για την Πεποικιλμένη.¹⁸ Και θυμάμαι μια προσωπική εμπειρία, το πολύωρο κατέβασμα στη Σκιάθο πριν από χρόνια, για να φτάσουμε, λέει, στο Χριστό στο Κάστρο...

Και βέβαια την ανάλυση αυτή την κάνω ζώντας σε κατάσταση ελευθερίας, ειρήνης και ασφάλειας. Τι γίνεται όμως σ’ ένα **καταπιεστικό** καθεστώς, τι γίνεται όταν η γλώσσα εμποδίζεται, χρησιμοποιείται, χειραγωγείται; Η Τόνι Μόρισον, στην ομιλία της κατά την απονομή του Νόμπελ το 1993, παρομοίασε τη γλώσσα μ’ ένα πουλί, το οποίο κρατούν στα χέρια τους οι άνθρωποι και το χειρίζονται με καλό ή με κακό τρόπο, θέλοντας έτσι να εκφράσει την έντονη ανησυχία της για τη χρήση και τον χειρισμό της γλώσσας, αυτής στην οποία ονειρεύεται, όπως είπε, και στην οποία γεννήθηκε. Η καταπιεστική γλώσσα, είπε, δεν παριστάνει τη βία, είναι βία, δεν παριστάνει τον περιορισμό της γλώσσας, είναι περιορισμός της γλώσσας. Ποιος δεν γνωρίζει, λέει, την απαγορευμένη λογοτεχνία γιατί βάζει ερωτήματα, τη δυσφημισμένη γιατί έχει κριτική ματιά, τη σβησμένη από τον χάρτη γιατί είναι εναλλακτική; Η εργασία με τις λέξεις, συνεχίζει, είναι μεγαλειώδης γιατί γεννά, παράγει.¹⁹

Ο ψυχαναλυτής και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Λυών Κώστας Νασίκας ασχολείται με το θέμα στο βιβλίο του «**Εξορίες γλώσσας**»²⁰, αναφερόμενος στη μεταχείριση που γίνεται στη γλώσσα από το ναζιστικό καθεστώς, αλλά και στον τρόπο που αντιμετώπισαν τη γλώσσα οι ίδιοι οι λογοτέχνες στις συνθήκες αυτές. Ο συγγραφέας δίνει συγκλονιστικά στοιχεία τόσο για τη βαθμιαία στρατιωτικοποίηση της γλώσσας (εξελισσεται, γράφει, σε φορέα τοξικών ουσιών), όσο και για την αντιμετώπιση της γλώσσας από τους λογοτέχνες, όπως οι Πάουλ Τσέλαν, Ίμρε Κέρτες, Πρίμο Λέβι, Νέλυ Ζακς, Χόρχε Σεμπρούν και άλλοι.

¹⁵ Για παράδειγμα, στο «Θεώρημα του παπαγάλου» του Ντενί Γκέτζ (Πόλις, 1999), ο Μιχαηλίδης παραπέμπει με υποσημείωση στη σημασία του μαθηματικού όρου *rectifier* στα γαλλικά και στην αντίστοιχη απόδοση στα ελληνικά (σελ. 448).

¹⁶ Οι αναφορές σε έργα και συγγραφείς είναι ενδεικτικές. Θα είχε ενδιαφέρον η πληροφόρηση αν υπάρχει σχετική μελέτη για τη χρήση γλωσσάρων στα λογοτεχνικά έργα. Στο 8ο Συνέδριο της ΕΛΕΤΟ ανακοινώθηκε εργασία με θέμα «Τα κρυμμένα γλωσσάρια» καλύπτοντας συνολικά το θέμα (Γιαννίμπας, Πούγγουρας, Καραγκούνη, <http://www.eleto.gr/gr/papers.htm#8thPapers>.)

¹⁷ Δημητρούλια Τ. Για το ύφος. Στο: Βασιλειάδης, Β. & Δημοπούλου Κ. (επιμ.). Σελιδοδείκτες Για την ανάγνωση της λογοτεχνίας, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2015.

¹⁸ Χατζημανωλάκη, Π. Ή καρδιά μου είναι στα Ψηλώματα, ή καρδιά μου δεν είν’ έδω. Στο: *ιστολόγιο «Πινακίδες από κερί»*, 4 Ιουλ. 2017. <http://waxtablets.blogspot.gr/2017/07/blog-post.html>.

¹⁹ https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1993/morrison-lecture.html.

²⁰ Νασίκας, Κ. *Εξορίες γλώσσας*. Γαβριηλίδης, 2016. (μτφρ. από τα γαλλικά: Τ. Βεκιαρέλλη).

Για την εξόριστη γλώσσα είχε κάνει λόγο παλαιότερα η Ρωσίδα ποιήτρια Μαρίνα Τσβετάγεβα, ενώ και μια σύγχρονη ποιήτρια, η Σεσίλια Βικούνια, Χιλιανή με ιθαγενή προέλευση, λέει: «Ζώντας υπό ένα δικτατορικό καθεστώς, το πρώτο πράγμα που βλέπεις να εξαλείφεται είναι ο παιγνιώδης λόγος, η χαρά και η ελευθερία να πεις αυτό που όντως σκέφτεσαι».²¹

Δημοτική ή καθαρεύουσα; Δεν υπάρχει ζήτημα για τα σύγχρονα έργα, τι γίνεται όμως με τα έργα προηγούμενων περιόδων; Η αξία του έργου εξαρτάται από τη γλώσσα; Μπορώ και διαβάζω Ροΐδη και Παπαδιαμάντη, όμως είναι αλήθεια ότι διδάχτηκα τη γλώσσα τους στο σχολείο και έχω τη δυνατότητα κατανόησής τους (εν μέρει, έστω). Τι γίνεται με τους νέους σήμερα; Ως ... παλιότερη, νομίζω ότι δεν ενθουσιάζομαι στην ιδέα να διαβάσω Παπαδιαμάντη από μετάφραση, νομίζω ότι θα χαθεί η μαγεία της ιδιαίτερης γλώσσας του, νομίζω ότι η αξία του έργου του οφείλεται και στην πλούσια γλώσσα, την ιδιαίτερη δική του παπαδιαμαντική γλώσσα. Έχουν κατατεθεί διάφορες απόψεις, θετικές ή αρνητικές. Ας αναφέρω μόνο τη συμβιβαστική άποψη του Σταύρου Ζουμπουλάκη που λέει ότι εάν χρησιμοποιείται η μετάφραση ενός έργου σαν του Παπαδιαμάντη, αυτή να συνυπάρχει με το πρωτότυπο κείμενο (σε απέναντι σελίδες), όπως δηλαδή γίνεται συχνά και στη μετάφραση, κυρίως της ποίησης, από γλώσσα σε γλώσσα. Το ίδιο, βέβαια, ισχύει και για άλλα, ακόμη παλαιότερα, έργα, συμπληρώνοντας και εδώ την ανάγκη χρήσης γλωσσάρων, κάτι που όχι μόνο εξυπηρετεί στην ανάγνωση του συγκεκριμένου κειμένου, αλλά και συντελεί στην αποθησαύριση της γλώσσας μας και στην συγκριτική αποτύπωση/παράθεση των διαφορετικών λεκτικών τύπων.²²

Όσο για το ίδιο το ερώτημα, δημοτική ή καθαρεύουσα, αν και φανατική της πρώτης, μου άρεσε η ξεκάθαρη τοποθέτηση του Μητσάκη: «*Άλλ' αΐ γλωσσοπλαστικά αὐταί ἀπόπειραι ἔχουν λόγο τινά ὅταν ἐπιτυχάνουν τήν ταυτόχρονη δημιουργίαν ἀληθινῶν ποιημάτων. Καί ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔξω τό καπέλλο! Ἄλλ' ἐνόσω μένουν -καί παρακαλῶ νά ἐκληφθῇ τοῦτο ἐν εὐλικρινείᾳ γενικῶς καί ἄνευ τοῦ παραμικροτέρου ὠρισμένου ὑπαινιγμοῦ- μόνον ἀπλάι ἀπόπειραι, θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά μείνω μέ τό κεφάλι σκεπασμένο*»²³

Ένα τελευταίο θέμα πάνω στο οποίο θα μπορούσαμε να προβληματιστούμε είναι αν η γλώσσα (μπορεί και πρέπει να) **διαμορφώνει** κοινωνικές και ιδεολογικές καταστάσεις, αν η νοηματοδότηση των πραγμάτων μέσω της γλώσσας (μπορεί και πρέπει να) δημιουργεί και ορίζει/οριοθετεί καταστάσεις εξουσίας, ταυτότητας, διακρίσεων, αποκλεισμών, προσηλυτισμού, φανατισμού, κτλ. Στη βιβλιοθηκονομία, κατά την κατασκευή συστημάτων θεματικής οργάνωσης των πληροφοριών, όπου χρειάζεται να ορίσουμε τους καθιερωμένους/προτιμώμενους και τους μη προτιμώμενους όρους για μια έννοια, όπως και στην Ορολογία εξάλλου, χρησιμοποιούμε το παράδειγμα μαύρος, νέγρος, αφρικανός κτλ. Επίσης, θυμόμαστε τον θόρυβο που προκλήθηκε πριν από χρόνια με το λήμμα Βούλγαρος σε λεξικό της Νεοελληνικής. Στη λογοτεχνία, βέβαια, δεν μπορούν να αποκλειστούν όλοι αυτοί οι τύποι, κάθε άλλο μάλιστα, αφού κατεξοχήν στη λογοτεχνία αναδεικνύεται και ξεδιπλώνεται όλος ο πλούτος μιας γλώσσας. Όμως, θα ήταν ζητούμενο να φτάνει στον αναγνώστη ένα μήνυμα; Και τελικά, το λογοτεχνικό έργο χρειάζεται να δίνει μήνυμα; Ή μήπως, ακόμη και αυτή η αναφορά καταστρέφει το ίδιο το νόημα ύπαρξης της λογοτεχνίας; Μήπως τέτοιοι προβληματισμοί παραπέμπουν σε ανεπιθύμητες καταστάσεις (πολιτικής, πολιτισμικής και άλλης) ορθότητας;

Θα ήθελα να επιστρέψω, τελειώνοντας, στην ομιλία της Μόρισον, όταν τα παιδιά ζητούν από την ηλικιωμένη γυναίκα, που στο αλληγορικό παραμύθι που αφηγείται παριστάνει τη συγγραφέα και που στα παιδιά βλέπω τους αναγνώστες, όλους εμάς, να τους αφηγηθεί μια ιστορία. Φτιάξε μια ιστορία, της λένε, πες μας πώς ήταν για σένα ο κόσμος στα σκοτεινά του σημεία και στο φως, μην μας πεις σε τι να πιστέψουμε και τι να φοβηθούμε, μίλησέ μας στη γλώσσα σου για να μας πεις μόνο αυτό που η γλώσσα μπορεί να πει: πώς να δούμε χωρίς εικόνες· η γλώσσα από μόνη της μας προστατεύει από τον τρόπο των πραγμάτων χωρίς όνομα, η γλώσσα από μόνη της είναι στοχασμός.

Τα άλλα, λοιπόν, μήπως ... κόμπι και λόγων ευμορφία, που θα έκραζε και ο γέρο Κωστής Παλαμάς;

²¹ Cecilia Vicuña, Language Is Migrant, Documenta 14, 2017.

http://www.documenta14.de/en/south/904_language_is_migrant (ελληνική μετάφραση από την Έλενα Σταγκουράκη στο Νέο Πλανόδιον, 12/6/2017. <https://neoplanodion.gr/2017/06/12/>).

²² Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κρητική λογοτεχνία της Αναγέννησης: εξαιρετικά χρήσιμο το γλωσσάριο στα σατυρικά «Ποιήματα» του Στέφανου Σαχλίκη (MIET, 2015).

²³ Ο Μητσάκης το έγραψε στην Εισαγωγή έργου του Κρυστάλλη, το ανέγραψα από σχετική ανάρτηση του Γιώργη Αράγη με τίτλο «Ο Καρυωτάκης και η γλώσσα του» στο ιστολόγιό του, 1 Νοεμβρίου 2015. (<https://giorgosaragis.wordpress.com/2015/11/>).